IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

INKLYUZIV TA'LIM MUHITIDA OTA-ONALARNING PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Axtamova Dilnoza Olim qizi
Osiyo xalqaro universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24034337

Annotatsiya. Maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalarning pedagogik kompetentligi tushunchasi, uning tarkibiy tuzilishi hamda shakllantirish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ota-ona kompetentligi motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlarning yaxlit birligi sifatida talqin etiladi. Ta'lim muassasasi, oila va mutaxassislar o'rtasidagi sheriklikka tayanadigan kompleks model taklif etilib, uning axborot-ma'rifiy, konsultativ-diagnostik, amaliy-trening, hamkorlikda loyihalash, raqamli qo'llab-quvvatlash va tengdoshlar yordami mexanizmlari ochib berilgan.
Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, alohida ta'lim ehtiyojlari, ota-onalar, pedagogik kompetentlik, oila va maktab hamkorligi, andragogika, individual ta'lim dasturi.

Аннотация. В статье рассматриваются сущность и структура педагогической компетентности родителей, воспитывающих детей с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования. Компетентность родителей интерпретируется как единство мотивационно-ценностного, когнитивного, деятельностного и рефлексивного компонентов. Предложена модель партнёрства образовательной организации, семьи и специалистов, раскрыты информационно-просветительский, консультативно-диагностический, тренинговый, проектировочный, цифровой и взаимоподдерживающий механизмы её реализации.
Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, родители, педагогическая компетентность, партнёрство семьи и школы, андрагогика.

Abstract. The article examines the essence and structure of the pedagogical competence of parents raising children with special educational needs in an inclusive educational environment. Parental competence is treated as an integration of motivational-value, cognitive, activity-based and reflective components. A partnership model linking the educational institution, the family and specialists is proposed, and its informational, counselling-diagnostic, training, co-planning, digital and peer-support mechanisms are described.
Keywords: inclusive education, special educational needs, parents, pedagogical competence, family–school partnership, andragogy.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimini insonparvarlik tamoyillari asosida isloh qilish har bir bolaning — uning jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy imkoniyatlaridan qat'i nazar — sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashni ustuvor vazifaga aylantirdi. Inklyuziv ta'lim g'oyasi xalqaro miqyosda Salamanka

deklaratsiyasi qabul qilinganidan so‘ng keng e’tirof etila boshladi. Ushbu hujjatda inklyuziv yo‘nalishdagi umumta’lim maktablari kamsituvchi qarashlarga qarshi kurashning eng samarali vositasi ekanligi qayd etilgan[1].

Keyinchalik bu yondashuv Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasida davlatlar zimmasidagi huquqiy majburiyat darajasiga ko‘tarildi[2]. O‘zbekiston ushbu konvensiyani 2021-yilda ratifikatsiya qilib, inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha xalqaro majburiyatlarni o‘z zimmasiga oldi.

Mamlakatimizda ham mazkur yo‘nalishda izchil choralar ko‘rilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda inklyuziv ta’lim barcha ta’lim oluvchilarga, ularning alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda, teng imkoniyatlar yaratishga yo‘naltirilgan jarayon sifatida mustahkamlab qo‘yildi[3]. 2020-yil oktabr oyida qabul qilingan Prezident qarori bilan esa 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi[4]. Ushbu hujjatlarning mantiqi inklyuziv jarayon samaradorligi faqat ta’lim muassasasi faoliyatiga emas, balki oilaning faol ishtirokiga ham bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan farzandni tarbiyalayotgan ota-onalar bir qator qiyinchiliklarga duch keladi. Bolaning rivojlanish xususiyatlari haqida ishonchli ma’lumotning yetishmasligi, ijtimoiy stigma ta’sirida yuzaga keladigan hissiy zo‘riqish, uy sharoitida korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni tashkil etish ko‘nikmalarining shakllanmaganligi shular jumlasidandir. Oqibatda oila ta’lim jarayonining teng huquqli ishtirokchisiga aylanish o‘rniga, ko‘p hollarda kuzatuvchi yoki xizmat iste’molchisi maqomida qolib ketadi. Shu bois ota-onalarning pedagogik kompetentligini maqsadli va tizimli rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — inklyuziv ta’lim muhitida ota-onalar pedagogik kompetentligining mazmunini aniqlashtirish va uni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Muammoning nazariy ildizlari L.S. Vigotskiyning defektologiyaga oid ishlariga borib taqaladi. Olim nuqson bola rivojlanishiga bevosita emas, balki u keltirib chiqaradigan ijtimoiy oqibatlar orqali ta’sir qilishini asoslab, “ijtimoiy dislokatsiya” holatini bartaraf etishda yaqin ijtimoiy muhit, eng avvalo, oilaning hal qiluvchi o‘rnini ko‘rsatib bergan[5]. Mazkur qarash ota-onani bola rivojlanishidagi passiv emas, aksincha, faol omil sifatida ko‘rishga imkon beradi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasiga muvofiq, bola o‘zaro bog‘langan mikro-, mezo-, ekzo- va makrotizimlar qurshovida rivojlanadi[6]. Bu nuqtai nazardan qaraganda,

[1] UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994.
[2] Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya. – Nyu-York: BMT, 2006. – 24-modda.
[3] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi: www.lex.uz.
[4] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori // www.lex.uz.
[5] Выготский Л.С. Основы дефектологии. – СПб.: Лань, 2003.
[6] Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

oila va maktab o‘rtasidagi aloqalar, ya’ni mezotizim qanchalik mustahkam bo‘lsa, bolaning rivojlanish imkoniyatlari ham shunchalik kengayadi. Demak, ota-onalar kompetentligini oshirish faqat oilaviy masala bo‘lmay, ta’lim muhitini loyihalashning ajralmas qismi hisoblanadi.

J. Epshteyn tomonidan ishlab chiqilgan ota-onalar ishtirokining olti turi — ota-onalik, kommunikatsiya, ko‘ngillilik, uyda o‘qishni qo‘llab-quvvatlash, qarorlar qabul qilishda ishtirok va jamoa bilan hamkorlik — maktab va oila sherikligini tashkil etishning amaliy asosiga aylangan[7]. K. Huver-Dempsi va H. Sendler esa ota-onalarning ta’lim jarayoniga qo‘shilishini belgilovchi psixologik omillarni o‘rganib, ota-onaning o‘z roli haqidagi tasavvuri, farzandiga yordam bera olishiga bo‘lgan ishonchi hamda maktab tomonidan bildirilgan taklif uning faolligini belgilovchi asosiy omillar ekanini ko‘rsatgan[8].

Inklyuziv ta’lim kontekstida G. Xornbi ota-onalar bilan ishlashda ularning ehtiyojlari va imkoniyatlarini birdek inobatga oluvchi model taklif qilib, hamkorlik bir tomonlama ko‘rsatma emas, balki ikki tomonlama almashinuv bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi[9]. A. Ternbull va hammualliflar oila hamda mutaxassislar sherikligini kommunikatsiya, kasbiy kompetentlik, hurmat, sadoqat, tenglik, himoya va ishonch tamoyillariga tayangan holda tavsiflagan[10].

Mahalliy tadqiqotlarda inklyuziv ta’limning tashkiliy-pedagogik jihatlari va pedagog kadrlarni tayyorlash masalalari nisbatan keng yoritilgan bo‘lsa-da, ota-onalarning pedagogik kompetentligini rivojlantirish masalasi asosan umumiy tavsiyalar doirasida qolmoqda. Bu holat mazkur yo‘nalishda yaxlit mexanizmlar tizimini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli-strukturaviy, kompetensiyaviy va andragogik yondashuvlar tashkil etadi. Andragogik yondashuvning tanlanishi kattalar ta’limiga xos tamoyillar — shaxsiy tajribaga tayanish, amaliy ehtiyojga yo‘naltirilganlik va mustaqil o‘rganishga moyillik bilan izohlanadi[11]. Ishda ilmiy-pedagogik adabiyotlar va me’yoriy-huquqiy hujjatlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish hamda pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘tkazilgan tahlil natijasida inklyuziv ta’lim muhitida ota-onalarning pedagogik kompetentligini quyidagicha ta’riflash mumkin: bu — ota-onaning alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan farzandining rivojlanish xususiyatlarini tushunishi, uning ta’lim-tarbiyasini maqsadga muvofiq tashkil etishi, pedagog va mutaxassislar bilan teng huquqli hamkorlik qila olishi hamda

[7] Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. – 2nd ed. – Boulder, CO: Westview Press, 2011.
[8] Hoover-Dempsey K.V., Sandler H.M. Why do parents become involved in their children’s education? // Review of Educational Research. – 1997. – Vol. 67, № 1. – P. 3–42.
[9] Hornby G. Parental Involvement in Childhood Education: Building Effective School-Family Partnerships. – New York: Springer, 2011.
[10] Turnbull A., Turnbull H.R., Erwin E.J., Soodak L.C., Shogren K.A. Families, Professionals, and Exceptionality: Positive Outcomes Through Partnerships and Trust. – 7th ed. – Boston: Pearson, 2015.
[11] Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. – Rev. ed. – Chicago: Follett, 1980.

o‘z tarbiyaviy faoliyatini tanqidiy baholashini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, qadriyatlar va shaxsiy sifatlarning integrativ majmuidir.

Ushbu ta’rifdan kelib chiqqan holda kompetentlik tarkibida to‘rt o‘zaro bog‘liq komponentni ajratib ko‘rsatish o‘rinli bo‘ladi (1-jadval).

1-jadval. Ota-onalar pedagogik kompetentligining tarkibiy komponentlari

Komponent	Mazmuni	Namoyon bo‘lish ko‘rsatkichlari
Motivatsion-qadriyatli	Farzandni so‘zsiz qabul qilish; inklyuziya g‘oyalarini qadriyat sifatida e’tirof etish; ta’lim jarayonida ishtirok etishga ichki ehtiyoj	Farzand imkoniyatlariga ijobiy munosabat; maktab tadbirlarida tashabbuskorlik
Kognitiv	Bolaning rivojlanish xususiyatlari, alohida ta’lim ehtiyojlari, huquqiy kafolatlar va korreksion yordam usullari haqidagi bilimlar	Mutaxassis xulosalari va tavsiyalarini to‘g‘ri talqin qilish; o‘z huquqlarini bilish
Faoliyatli	Uy sharoitida rivojlantiruvchi muhit yaratish; kundalik vaziyatlardan ta’limiy maqsadda foydalanish; mutaxassislar bilan muloqot ko‘nikmalari	Individual ta’lim dasturi muhokamasida ishtirok; uy topshiriqlarini bola imkoniyatiga moslashtirish
Refleksiv	O‘z tarbiyaviy harakatlarini tahlil qilish; hissiy holatni boshqarish; tajribadan xulosa chiqarish	Yutuq va qiyinchiliklarni anglash; zarur vaziyatda o‘z vaqtida yordam so‘rash

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalar kompetentligi bir martalik tadbirlar vositasida emas, balki o‘zaro bog‘liq mexanizmlar majmui orqali rivojlanadi. Bu o‘rinda mexanizm deganda maqsad, mazmun, shakl va subyektlarni yagona tizimga birlashtiruvchi hamda kutilgan natijaga olib keluvchi tashkiliy-pedagogik harakatlar izchilligi nazarda tutiladi. G. Xornbi ham ota-onalar bilan hamkorlikni dalillarga asoslangan inklyuziv amaliyotlarning muhim strategiyalaridan biri sifatida e’tirof etadi[12]. Taklif etilayotgan modelda quyidagi mexanizmlar ajratildi.

Axborot-ma’rifiy mexanizm ota-onalar kompetentligining kognitiv komponentini boyitishga xizmat qiladi. Uning doirasida “Ota-onalar maktabi” mashg‘ulotlari, mavzuli seminarlar, bolaning rivojlanish xususiyatlari va ta’lim huquqlariga oid sodda tilda tayyorlangan qo‘llanma hamda axborot varaqalari tashkil etiladi. Muhimi, ma’lumot ota-onaga “tayyor bilim” ko‘rinishida emas, balki uning farzandi bilan bog‘liq aniq savollarga javob tarzida yetkazilishi lozim, chunki katta yoshdagi kishi o‘zi uchun hayotiy ahamiyat kasb etgan bilimni tezroq va chuqurroq o‘zlashtiradi.

[12] Hornby G. Inclusive Special Education: Evidence-Based Practices for Children with Special Needs and Disabilities. – New York: Springer, 2014.

Konsultativ-diagnostik mexanizm psixolog, defektolog, logoped va sinf rahbaridan iborat psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash guruhi faoliyatiga tayanadi. Diagnostika natijalarini ota-onaga tushunarli shaklda yetkazish, oilaning resurslari va ehtiyojlarini birgalikda aniqlash hamda hissiy ko‘mak ko‘rsatish ushbu mexanizmning asosiy vazifalari sanaladi. Bu bosqichda ota-onaning farzandiga yordam bera olishiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash alohida ahamiyatga ega, zero aynan mana shu ishonch uning keyingi faolligini belgilab beradi.

Amaliy-trening mexanizmi faoliyatli komponentni shakllantirishga yo‘naltirilgan, chunki nazariy ma’lumotning o‘zi amaliy ko‘nikma hosil qilish uchun yetarli emas. Bunda ochiq mashg‘ulotlarda qatnashish, mutaxassis bilan birgalikda korreksion mashg‘ulot o‘tkazish, video-tahlil, rolli o‘yinlar va mahorat darslari kabi shakllardan foydalaniladi. Masalan, nutqida kamchiligi bo‘lgan bolaning onasi logoped bilan bir necha mashg‘ulotda ishtirok etib, artikulyatsion mashqlarni uyda qanday davom ettirish lozimligini bevosita kuzatish orqali o‘rganadi. “Kuzat — birga bajar — mustaqil qo‘lla” tamoyili ko‘nikmaning barqaror shakllanishini kafolatlaydi.

Hamkorlikda loyihalash mexanizmi ota-onani qarorlar qabul qilish jarayonining teng huquqli ishtirokchisiga aylantiradi. Bolaning individual ta’lim dasturini ishlab chiqish, uning bajarilishini kuzatib borish va unga tuzatishlar kiritishda ota-ona fikri majburiy tarzda inobatga olinadi. Ota-ona farzandining kundalik hayoti, qiziqishlari va qiyinchiliklari haqida o‘ziga xos bilimga ega bo‘lgan “ekspert” sifatida e’tirof etiladi. T. But va M. Ainskou tomonidan ishlab chiqilgan inklyuziya indeksida ham ta’lim muassasasining inklyuzivlik darajasi oilalar bilan hamkorlik madaniyati orqali baholanishi bejiz emas[13].

Raqamli qo‘llab-quvvatlash mexanizmi ota-onalarga vaqt va masofa cheklovlaridan qat’i nazar o‘z bilim va ko‘nikmalarini oshirish imkonini beradi. Onlayn kurslar, videodarslar to‘plami, mutaxassislar bilan masofaviy maslahatlar hamda maktab va oila o‘rtasida tezkor axborot almashinuvi uchun messenjer guruhlari ushbu mexanizmning asosiy vositalari hisoblanadi. Ayniqsa, chekka hududlarda istiqomat qiluvchi oilalar uchun raqamli platformalar ixtisoslashgan yordamdan foydalanishning eng real imkoniyatiga aylanishi mumkin.

Tengdoshlar yordami mexanizmi bir xil vaziyatni boshdan kechirayotgan ota-onalar o‘rtasidagi tajriba almashinuviga asoslanadi va kompetentlikni rivojlantirishning kuchli, biroq ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan manbai hisoblanadi. Ota-onalar klublari, o‘zaro yordam guruhlari va tajribali ota-onalarning murabbiylik faoliyati yolg‘izlik hissini kamaytiradi, amaliy maslahatlar almashish imkonini yaratadi hamda refleksiv komponentning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ta’kidlash joizki, yuqoridagi mexanizmlar alohida-alohida emas, balki uzviy aloqadorlikda amal qilgandagina kutilgan samarani beradi. Xalqaro tajriba ham inklyuziyaning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ta’lim muassasasi, oila va jamoa o‘rtasidagi muvofiqlashtirilgan hamkorlikka bog‘liq ekanini tasdiqlaydi[14]. Modelning samaradorligini baholash uchun ota-onalar kompetentligi darajasini dastlabki va yakuniy diagnostika qilish, bolaning ta’limiy yutuqlari dinamikasini kuzatish hamda oilaning ta’lim jarayonidan qoniqish darajasini o‘rganish tavsiya etiladi.

[13] Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002.
[14] UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. – Paris: UNESCO, 2020.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarishga asos beradi.

Birinchidan, inklyuziv ta'lim muhitida ota-onalarning pedagogik kompetentligi motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlarni qamrab oluvchi integrativ sifat bo'lib, u bolaning ijtimoiy moslashuvi va ta'limiy muvaffaqiyatining muhim sharti hisoblanadi.

Ikkinchidan, ota-onalar kompetentligini rivojlantirish axborot-ma'rifiy, konsultativ-diagnostik, amaliy-trening, hamkorlikda loyihalash, raqamli qo'llab-quvvatlash va tengdoshlar yordami mexanizmlarini kompleks tarzda qo'llashni taqozo etadi.

Uchinchidan, mazkur jarayon andragogik tamoyillarga — ota-onaning hayotiy tajribasiga tayanish, uning aniq ehtiyojlariga yo'naltirilganlik va sheriklik munosabatlariga asoslanishi lozim.

Amaliy tavsiya sifatida umumta'lim muassasalarida ota-onalar bilan ishlash bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish, pedagoglarni oilalar bilan hamkorlik texnologiyalariga o'qitish hamda ota-onalar uchun raqamli metodik resurslar bazasini yaratish maqsadga muvofiq. Kelgusi tadqiqotlarda taklif etilgan modelning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali empirik jihatdan asoslash ko'zda tutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son // www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori // www.lex.uz.
3. Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risidagi konvensiya. – Nyu-York: BMT, 2006.
4. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – СПб.: Лань, 2003.
5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002.
6. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
7. Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. – 2nd ed. – Boulder, CO: Westview Press, 2011.
8. Hoover-Dempsey K.V., Sandler H.M. Why do parents become involved in their children's education? // Review of Educational Research. – 1997. – Vol. 67, № 1. – P. 3–42.
9. Hornby G. Parental Involvement in Childhood Education: Building Effective School-Family Partnerships. – New York: Springer, 2011.
10. Hornby G. Inclusive Special Education: Evidence-Based Practices for Children with Special Needs and Disabilities. – New York: Springer, 2014.
11. Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. – Rev. ed. – Chicago: Follett, 1980.
12. Turnbull A., Turnbull H.R., Erwin E.J., Soodak L.C., Shogren K.A. Families, Professionals, and Exceptionality: Positive Outcomes Through Partnerships and Trust. – 7th ed. – Boston: Pearson, 2015.